

L'EXHIBICIÓ DE LA MALALTIA

SIERRA i VALENTÍ, Xavier

 <https://orcid.org/0000-0001-9080-0869>

Acadèmic corresponent de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya.Terrassa (Vallès Occidental). xsierrav@gmail.com

Rebut: 21 de desembre de 2021

Acceptat: 18 de febrer de 2022

PARAULES CLAU:

- *Malaltia genètica*
- *Circ*
- *Museu anatòmic*
- *Patologia rara*
- *Exhibicions humanes*

PALABRAS CLAVE:

- *Enfermedad genética*
- *Circo*
- *Museo anatómico*
- *Patología rara*
- *Exhibiciones humanas*

KEYWORDS:

- *Genetic disease*
- *Circus*
- *Anatomical Museum*
- *Rare diseases*
- *Human beings exhibitions*

RESUM: Algunes malalties han estat exhibides públicament en diverses èpoques. A les corts barroques trobem casos patològics mostrats com a exotisme per prestigiar el poder. Durant els s. XIX i bona part del XX, algunes síndromes o alteracions genètiques s'exhibien a fires o circs amb la finalitat de causar sorpresa, repulsió, horror o simple curiositat. Finalment les patologies rares han estat mostrades en auditoris mèdics sense cap mena de restriccions fins temps no massa allunyats.

LA EXHIBICIÓN DE LA ENFERMEDAD. RESUMEN: La Exhibición de la Enfermedad. Algunas enfermedades han sido motivo de exhibición en diversas épocas. En las cortes barrocas encontramos casos patológicos mostrados como exotismo para prestigiar el poder. Durante los s. XIX y buena parte del XX, algunos síndromes o alteraciones genéticas se exhibieron en ferias o circos con el propósito de causar sorpresa, repulsión, horror o simple curiosidad. Finalmente las patologías raras se han mostrado en concurridos auditorios médicos sin ningún tipo de restricciones hasta hace pocas décadas.

DISEASE EXHIBITION. ABSTRACT: Some diseases have been publicly exhibited at various times. In the baroque courts we find pathological cases shown as exoticism to prestige power. During the 19th century and much of 20th century, some syndromes or genetic disorders were exhibited at fairs or circuses in order to cause surprise, repulsion, horror, or mere curiosity. Finally, rare diseases have been shown in medical auditoriums without any restrictions until not too long ago.

CITACIÓ DEL L'ARTICLE: SIERRA I VALENTÍ, Xavier. "L'exhibició de la malaltia". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2022; 77: 105-134. <https://doi.org/10.1344/gimbernat2022.77.5>

Aquest document està subjecte a una llicència Creative Commons

© Xavier Sierra i Valentí, 2022

DOI:10.1344/gimbernat2022.77.5

INTRODUCCIÓ

Al llarg de la història el fet d'emmalaltir s'ha contemplat de diverses maneres. La malaltia ha estat concebuda en temps antics com un càstig diví pels pecats i s'intentava calmar a la divinitat amb sacrificis expiatoris; posteriorment, com un premi a la santedat, —en temps del misticisme—, i la malaltia es considerava com una “prova”, un exercici de sacrifici i pietat,¹ com la conseqüència de desequilibris humorals, com l'acció de miasmes externs, etc. Al segle XVII va sorgir una nova manera de veure la malaltia o potser millor dit, la diferència amb els que gaudien de bona salut. La patologia es va convertir en un subjecte d'exhibició, un objecte de col·leccionisme.

LA PATOLOGIA COM A EXOTISME SUMPTUARI

Al Barroc hi va haver un gran interès per la raresa, per la diferència. Del Nou Món arribaven plantes i ocells rars, que els aristòcrates col·leccionaven àvidament. A les corts reials i nobiliàries del moment eren habituals els animals exòtics, que eren motiu d'ostentació. Posseir una cacatua, un tití o plantes mai vistes, procedents de terres llunyanes, era considerat una ostentació convenient, una reafirmació del poder. Aquest gust per l'exotisme s'estenia també als servidors. Eren habituals els patges negres o els indígenes d'ultramar. Poder vantar-se dels exotismes del palau era molt apreciat.

Com a part d'aquesta obsessió per sorprendre s'inclouien “les gents de plaer”, personatges que a més de formar part del servei presentaven anomalies al seu cos, causant la sorpresa i l'admiració dels visitants.² Els “monstres”, que ja havien estat motiu de curiositat prèviament, eren la màxima expressió del prodigi.³ Eren éssers diferents, fora del comú. Només cal recordar els quadres de Velàzquez sobre alguns personatges de la cort espanyola: casos de cretinisme com el *Niño de Vallecas*; nans acondroplàsics, com *Don Sebastián de Morra* o la Maribárbola de *Las Meninas*; nanisme hipofisari, com Nicolàs Pertusato, també a *Las Meninas*;⁴ casos d'oligofrènia com *El bufón Calabacillas*...⁵ Altres pintors ens han deixat constància de probables casos de hirsutisme (*La barbuda de Peñaranda* de Sánchez Cotán); hipercorticisme o síndrome de Prader-Willi (els dos quadres de *La Monstrua* de Juan Carreño de Miranda);⁶ o una probable lesió congènita del plexe braquial com *Pejerón*, d'Antonio Moro. Un personatge d'aquestes “gents de plaer” era el gegant català Joan Biladons (Viladoms?) que es va retratar al costat d'un bufó de Felip III, anomenat Rollizo. Un quadre que s'ha perdut, però del que en tenim constància per l'inventari.⁷

Menció a part mereixen els quadres del castell d'Ambras (Tirol), testimonis de l'aspecte de Petrus Gonzalvus, un canari totalment cobert de pilositat, que avui interpretem com una hipertricosi lanuginosa congènita. Cinc dels seus fills també van heretar aquesta condició.⁸ Una de les seves filles, Antonietta Gonzalvus, va ser pintada per Lavinia Fontana i presentava la mateixa alteració genètica, que avui també es coneix amb el nom de la síndrome d'Ambras.⁹ La sala on es troben els quadres del castell d'Ambras era un "gabinet de meravelles", una peça que era força habitual a l'època, una mena d'antecedent dels museus on es conservaven objectes exòtics o s'exposaven quadres de casos patològics, de "monstres" que desafiaven la raó, l'ordre de la Natura, la sobrietat i que feien volar la imaginació.¹⁰ Una forma de representar la malaltia i de conservar la seva memòria per a la posteritat. Si no es podien tenir els casos patològics vius a la cort, testificar la seva realitat en pintures era una manera de deixar-hi constància.

PINTAR LA MALALTIA: DEL TESTIMONI AL MUSEU MÈDIC

Aquest va ser el cas de Maddalena Ventura, una dona de 52 anys que vivia a l'allunyada regió dels Abruzzo a Itàlia i que va ser immortalitzada per Ribera.¹¹ Quan tenia 37 anys, i després de criar tres fills, Maddalena va presentar notables signes de virilització, amb una alopecïa androgenètica de predomini frontal i clars signes d'hirsutisme, com una barba cada cop més densa. Això però no li va impedir la gestació, ja que com es comprova a la pintura va tornar a quedar embarassada 15 anys després dels primers símptomes. La dona apareix al quadre amb una poblada barba mentre alleta el seu darrer fill, en un contrast que trasbalsa a l'espectador. A un costat, sobre una làpida, Ribera hi va deixar constància detallada de les dades biogràfiques de la dona, una mena d'història clínica. Aquest relat comença dient *magnum naturae miraculum*, una frase que evidència la voluntat de deixar testimoni de les anomalies naturals d'aquest tipus de pintures.¹² El mateix Ribera va deixar també constància de casos patològics extraordinaris, com golls hipertròfics de grans dimensions.¹³

Durant el s. XVIII la pintura va seguir essent la manera de testimoniar els símptomes de la patologia inusual. Així trobem per exemple alguns casos de piebaldisme procedents d'Amèrica,¹⁴ on la descripció clínica es barreja amb l'antropologia exòtica, conceptes que com veurem, aniran sovint plegats durant molt de temps.

Per altre banda els metges de l'època també necessitaven conservar en dibuixos i pintures la patologia clínica que veien, per poder ensenyar la Medicina.¹⁵ A

Figura 1. *Mary Sabina (nascuda el 1736), un cas de piebaldisme. Hunterian Museum (Royal College of Surgeons) Londres.*

començaments del s. XIX, les malalties són representades en litografies i gravats en els tractats mèdics^{16, 17, 18} i també en aquarel·les¹⁹ i olis²⁰ en col·leccions a les facultats de medicina, o en figures de cera,^{21, 22} que permetien la representació tridimensional, quelcom que ja s'havia començat a fer amb les figures d'anatomia²³ des del s. XVII, que es va continuar més tard amb l'anatomia patològica²⁴ i després amb les que representaven la clínica, especialment les malalties de la pell, que a part de sovintejar, oferien simptomatologia més fàcilment visible.²⁵ Moltes d'aquestes figures es van aplegar en col·leccions o museus annexos als hospitals i les facultats de medicina,²⁶ on no només es deixava constància de la patologia rara, sinó on els metges i estudiants podien veure representada la simptomatologia visible de les malalties, en un mètode d'aprenentatge directe, basat en la imatge.^{27, 28}

A Barcelona, a la Facultat de Cirurgia i Medicina (1843) hi havia un museu anatòmic destinat a l'ensenyament de la pràctica mèdica, a l'Hospital de la Santa Creu, al carrer del Carme.²⁹ La col·lecció anatòmica de la facultat es va iniciar al Gabinet de Especímenes Anatòmicos del Real Colegio de Cirugía de Barcelona, iniciada a finals del s. XVIII.³⁰

ELS MUSEUS D'ANATOMIA: DIVULGACIÓ I TRUCULÈNCIA

Aviat aquests museus mèdics van suscitar l'interès del públic no especialitzat. Però no era només l'anatomia el motiu de l'interès d'aquestes institucions. Les malalties de transmissió sexual (llavors anomenades venèries) i especialment la sífilis tenien una gran incidència i qualsevol informació sobre el tema tenia molt interès. En començar el darrer quart del s. XIX, Fournier comptabilitzava 125.000 sífilítics a la ciutat de París.³¹ Unes dècades més tard a França hi havia més d'un milió de sífilítics i dos milions de blennorràgics (1902).³² Les malalties venèries preocupaven considerablement a la població. La sífilografia era també una de les branques de la Medicina que més interessava als metges catalans en aquells anys.³³

Per tant els museus de cera acadèmics s'omplien de figures representant malalties venèries.³⁴ Però el públic del carrer no hi tenia accés. Era un territori vedat, un lloc on només metges i estudiants de Medicina podien accedir.

Per això aviat van sorgir “museus d'anatomia” al carrer on, previ pagament d'una mòdica entrada es podia satisfer la curiositat, sovint malaltissa. Aquests museus, que van nèixer amb intenció divulgadora, reprenien la idea dels “gabinets de meravelles”. Reunien figures anatòmiques, entre les què no hi faltaven dones embarassades i aspectes relacionats amb el part (un tema vedat als homes d'aquell temps), flascons amb fetus humans normals i patològics, animals teratogènics dissecats, i naturalment, aspectes relacionats amb les malalties venèries, que oferien una mirada esbiaixada a la vida llicenciosa, alhora que s'advertia dels perills al què s'exposaven els incauts clients de la prostitució. En molts d'aquests establiments també es venien productes preventius i curatius.

Entre ells, potser el més destacat era el Museu Roca,³⁵ propietat d'un il·lusionista tortosí que anunciava una exposició titulada *Los estragos del Barrio Chino*, en què es mostraven diversos models de cera de malalties venèries i s'alertava dels perills de la prostitució, l'alcohol, l'opi o la cocaïna.^{36, 37} La divulgació científica i la prevenció no estaven exemptes d'interès econòmic, ja que a més de l'entrada, al mateix museu es comercialitzava i venia Blenocol, un medicament profilàctic de M.T.S. En una conjunció de morbositat i interès científic, es cercava causar l'esfereïment i l'horror dels visitants, exposant-hi també algunes patologies “monstruoses”: nevus gegants que ocupaven més de la meitat de la cara,³⁸ ictiosis generalitzades...

Però aquest no era l'únic establiment d'aquestes característiques: només a Barcelona van existir prop d'una vintena de petits “museus” (1849-1940).³⁹ De les

Figures 3 i 4. La barraca del Museu Roca. A dalt, el museu, instal·lat en una parada de fira on s'accedia pagant una entrada. A la porta es pot veure un orgue d'autòmates. A baix, el cartell publicitari on podem veure els diferents objectes exposats, des de figures anatòmiques a reproduccions de casos patològics. Sota una pretesa divulgació científica es cercava provocar l'horror, el rebuig i la morbositat dels espectadors.

TAULA 1. MUSEUS ANATÒMICS DE BARCELONA (MARCH, E. H. *op. cit.*)

Any	Nom de l'establiment	Propietari o promotor	Localització	Notes
1849	Museu	Dr. Soler	Carrer St. Llützer (Prop d'Hospital de Mesells)	40
1860	Museo d'ethnologia y de anatomia	M.T. Petersen	Rambla del Centre 36-38 (Prop del Teatre Principal)	41
1863	Museo antropológico, anatómico y etnológico	M. A. Neger. (Procedent de Munic)	Rambla de Canaletes 15.	42
1866	Gabinete Anatómico de Florencia.	Procedent d'EUA 800 objectes exposats	Carrer Raurich, 20.	43
1867	Historia Natural (botiga)		Carrer Quintana, 12.	44
1868	Museo Anatómico, Antropológico y Etnológico	800 objectes exposats	Rambla de Canaletes, 15.	45
1875-76	Museo Alejandro Hartkopff.	Procedent de París i Estocolm	Salón Teatro Barcelonés. Carrer Montserrat 18-20.	46
1875-1876	Gran Museo de Figuras de Cera.	Alejandro Hartkopff	Rambla de Santa Mònica 2 (Al costat Teatre Principal). (exposició temporal).	47
1878	Museo Anatómico de Figuras de Cera.	Henri Dessort	Teatre Tivoli Carrer Casp, 8 (exposició temporal).	48
1884	Museo artístic, científic, anatómic y patològic.	Baernoum	Carrer Corts 273-275. (Actual Gran Via, entre Rambla Catalunya i Passeig de Gràcia).	49
1885	Museo Anatómico O. Thiele.	Procedent de Suïssa	Gran Via.	50
1885	Gran Museo de Figuras de Cera. Histórico y Anatómico.	Procedent de París	Carrer Hospital, 101 (exposició temporal: 23 des. 1885-24 gen 1886).	51
1886	Gran Museo Anatómico de París	Dr. Sestacq, amb l'aval del Museu Dupuytren ⁵² i l'Hospital Saint-Louis de París.	Carrer Ferran (Fernando VII), 34 (exposició temporal: 14 nov. 1886 -31 des 1886).	53
1888-1889	Gran Museo de Historia Natural, de Antropología, de Anatomía Comparada Normal y Patológica	Dr. Francesc Darder	Passeig de Gràcia (entre Casp y Gran Via, a la vora del Café Novedades) Casa Darder, plaza de Jaume I, 11. Gabinete de Historia Natural, Mendizábal, 19. Museo Darder, via Diagonal, 125 (Gràcia).	54
1896-1906	Museo Histórico y Anatómico de Figuras de Cera	Manuel Fernández	Paral·lel, 80 (Cantonada amb Ronda de St. Pau).	55
1900	Museo Anatómico.		Paral·lel 63-65.	56
1915	Museo Anatómico de Figuras de Cera.		Carrer St. Pau, 111.	
1922	Museo Anatómico.	Enrique Crespo	Carrer St. Pau, 10.	57
1922	Exposición Anatómica		Carrer Conde del Asalto, 58.	58
1927	Museo Anatómico.		Carrer Unió, 9.	
circa 1925-1936	Museo Roca	Francesc Roca i Guàrdia	Barraca de fira al Paral·lel.	59
circa 1930	Museo Roca	Francesc Roca i Guàrdia (500 objectes)	Carrer Conde del Asalto, 25.	60
1937-38	Museo Anatómico de la Cruz Roja	Ramon Catalán	Carrer Conde del Asalto, 22.	61
1944			Ronda Universitat, 44.	62

rudimentàries parades on s'exposaven animals dissecats i altres exotismes es va passar a les barraques on s'exhibien nans, gegants, dones barbudes i altres "monstres" en viu. Així del gabinet de curiositats que ja trobàvem a Ambras es va passar a museus naturals i d'anatomia, i finalment a museus "de divulgació", on de vegades més que a aprendre s'assistia per transgredir, per endinsar-se en terrenys prohibits, per deixar anar una barreja de sentiments d'horror, de repugnància i de pietat.

Les exposicions universals havien provocat un gran interès per les Ciències Naturals, barrejant-hi sovint l'antropologia i l'etnografia. El 20 de desembre de 1889 va arribar a Barcelona el circ de Buffalo Bill. El circ es va instal·lar, durant cinc setmanes, a l'illa dels carrers Muntaner, Aribau i Rosselló. Portava 200 indígenes, bisonts, cavalls... Certament no eren casos patològics, però aquesta demostració és molt reveladora de la mentalitat de l'època interessada en "mostrar" tant les malalties amagades com el món llunyà, "d'explicar" com era allò que a les terres catalanes només s'havia escoltat com un relat exòtic. El circ del vell aventurer, amb un discurs racista, colonial i supremacista, intentava satisfer una curiositat pseudocientífica.

A partir d'aquell moment s'exhibeixen grups humans exòtics, veritables zoos humans. Com els animals d'un zoo, les tribus s'exposaven en recintes tancats i ambientats per recrear el seu hàbitat natural. Així, a la plaça Catalunya el 1895, el "*Circo Ecuestre Alegria*" mostrava un home salvatge.⁶³ El 1897 es mostrava tota una tribu ashanti de Ghana en un descampat de la Ronda Universitat,⁶⁴ que va trobar un gran ressó a la premsa del moment.⁶⁵ Més tard van exhibir-se grups de sudanesos al Passeig de Gràcia (1898), i d'esquimals a l'Eixample (1900). El 1913 s'anunciava que es podia veure una tribu "mahometana" al Turó Park, i una de senegalesa, al Tibidabo.⁶⁶ Els grups eren mostrats en una recreació dels seus poblats, fent la seva vida diària,⁶⁷ i mostrant "les burdes costums dels seus habitants"⁶⁸ amb una pretesa divulgació antropològica. La consideració quasi zoològica d'aquests pobles primitius, producte d'una visió de superioritat ètnica centrada en Europa, queda palesa amb l'anunci: la tribu de "Los Himalayas (...) los fenómenos más raros del mundo, ni hombres ni monos".⁶⁹

L'EXHIBICIÓ DE LA MALALTIA A FIRES I CIRCS

La comparació d'humans i animals no era exclusiva de grups ètnics. També s'aplicava sovint a determinats fenòmens patològics que eren vistos com "*freaks*" o "monstres". Un exemple el trobem en una barraca a prop de Canaletes, on una dona amb una espectacular obesitat mòrbida es posava al costat d'un elefant, en una

òbvia i ofensiva comparació (1885). L'exhibició de casos patològics va ser habitual a les barraques de fira, i ben aviat, als circs.

Podem considerar que el circ modern neix l'any 1768, a Londres, quan el sergent de cavalleria Phillip Asley va muntar una pista circular per fer demostracions d'acrobàcies eqüestres. Progressivament va anar incorporant malabaristes, saltimbanquis i pallassos que completaven les actuacions. A Catalunya, la primera funció de circ va tenir lloc al Teatre Principal de Reus el 1789.⁷⁰

Els circs van evolucionar i intentaven presentar noves atraccions per meravellar els concurrents. Els exotismes, com feres vingudes de lluny i domadors intrèpids, aviat es van convertir en una part important de l'exhibició. Tot valia per deixar el públic bocabadat.

En la seva ànsia de causar sorpresa, i horror, els circs no van dubtar en usar la patologia humana com a espectacle. Les malformacions ja havien estat usades prèviament pels captaires, que s'autoexhibien en places i carrers per tal de excitar a compassió als vianants i que servien d'estímul i reclam d'almoines. També algunes mutilacions eren sovint mostrades per alguns captaires ambulants, que de vegades fins i tot ensenyaven els membres amputats. Encara avui en podem trobar exemples en els nostres carrers. Els empresaris de circs i de les barraques de fira van veure en les exhibicions d'alguns casos extrems, generalment malalties rares i poc freqüents, una possibilitat de provocar l'estupefacció i el desconcert del públic. Unes emocions que podien ser útils per promoure l'espectacle.

Cap a 1853, l'espectacle del Barnum Circus d'EUA va presentar una de les primeres dones barbudes,^{71,72} i poc després es va convertir en un referent en presentar números de rareses humanes. Personatges amb tres cames; siamesos, com les germanes Radica i Doodica, exhibides a Barcelona,⁷³ o altres teratogènies van pujar a l'escenari. Els esguerrats, mutilats o deformes van ser a partir de llavors objecte d'exhibició, per provocar l'horror i la pietat del públic. La malaltia s'havia convertit en un espectacle.

Considerarem les principals patologies que van ser objecte d'exhibició pública a fires i circs:

Síndrome de Proteus

Potser el cas més famós d'una malaltia exhibida al circ és el cas de John Merrick (1862-1890), que va tenir molta repercussió en el seu temps i que s'ha popularitzat

gràcies a la pel·lícula de David Lynch "L'home elefant" (1981). Merrick va presentar malformacions des de que tenia poc més d'un any i va ser mostrat a circs i fires durant gran part de la seva vida.⁷⁴ Les malformacions del seu crani i el color cendrós de la seva pell van fer que fos conegut com l'home elefant.

Tot i que s'han proposat diverses hipòtesis sobre el diagnòstic de la malaltia de Merrick, com per exemple una possible neurofibromatosi de von Recklinghausen,⁷⁵ el més probable és que "l'home elefant" patís una síndrome de Proteus, una malaltia molt rara que causa un creixement excessiu de la pell i un desenvolupament anormal dels ossos, amb el creixement de tumors hamartomatosos a la part superior del cos. El nom prové del déu grec Proteus, que podia canviar de forma.⁷⁶

A Barcelona durant els anys 1850 es va exhibir "El general Milhombres", un nan de poc més d'un metre d'alçada que patia diverses malformacions, que en opinió de March podria tractar-se d'una síndrome de Proteus.⁷⁷

Nans acondroplàsics

Potser la patologia que amb més freqüència s'ha mostrat als espectacles públics han estat els nans acondroplàsics. L'acondroplàsia és una malaltia rara (1/25.000), consistent en una osteocondrodisplàsia per trastorn genètic. En el 75% dels casos és una mutació genètica *ex novo* i en el 25% restant és causada per trastorns autosòmics dominants heretats dels pares. Els canvis genètics generen anomalies en la formació del cartílag i en el creixement dels ossos.

L'aspecte clínic dels acondroplàsics es caracteritza per macrocefàlia, hipoplàsia de la regió maxil·lar, i escurçament dels ossos llargs i dels dits. Les extremitats són sensiblement més curtes, però el tronc conserva la mida habitual (nanisme rizomèlic). Sovint hi ha també genoll var. Les articulacions són hiperlaxes i les mans són curtes i en forma de trident a causa de la separació entre el tercer i quart dit.

Als espectacles, els nans solien realitzar acrobàcies, malabars o altres números, als que sovint s'afegia un component còmic. De vegades apareixien al costat de casos de gigantisme, per remarcar la diferència d'estatura o actuaven amb vedettes, contraposant el canon de bellesa femenina amb la fesomia tosca de l'acondroplàsia. Cal dir que no sempre eren acondroplàsies, sinó que també s'hi podien trobar altres

formes de nanisme. Algunes vegades els nans eren qualificats de lil·liputienses,^{78, 79} i eren objecte de bromes i befes pels carrers quan arribaven als pobles.⁸⁰

A més dels circs, els nans van ser protagonistes d'un tipus d'espectacle taurí de caire còmic, les curses de braus amb vaquetes (que generalment eren més altes que els nans), sota el nom del "Enano Torero" o el "Bombero Torero". Segons els cartells publicitaris eren espectacles especialment adreçats al "públic infantil". Aquest tipus de funcions van sovintejar a partir de la dècada de 1920, i gaudien de gran popularitat, perdurant fins el present.⁸¹ Les quadrilles de nans eren itinerants i voltaven d'una localitat a l'altre, fent representacions a festes i fires.

Gegantisme

El gegantisme i l'acromegàlia son trastorns causats per una excessiva producció d'hormona de creixement (hipersomatotropisme), gairebé sempre secundària a un adenoma hipofisari. El gegantisme és un trastorn rar, produït per la hipersecreció de GH que comença a l'infantesa, abans del tancament de les metàfisis. Quan l'hormona de creixement arriba a la sang, el fetge produeix factor de creixement de tipus insulínic I (IGF-I), que estimula el creixement dels ossos i altres teixits, augmentant l'estatura final, amb escassa deformitat òssia. Sovint també hi ha una pubertat tardana o hipogonadisme hipogonadotròpic, que genera un hàbit eunucoide.

Si l'augment de GH té lloc després del tancament metafisal, pot aparèixer una acromegàlia, que es reflecteix en característiques facials específiques. El diagnòstic d'aquests processos és fonamentalment clínic i es pot comprovar amb radiografies del crani i de les mans i la medicació analítica de les taxes d'hormona de creixement.

Molts dels casos de gegantisme van ser també motiu d'exhibició, sovint acompanyats de nans per ressaltar la seva diferència d'estatura.⁸² Malgrat tot, la seva aparició en espectacles va ser menor que la dels nans, probablement per ser una patologia de menor incidència i perquè aviat els casos de gegantisme van passar a protagonitzar espectacles de boxa o diversos tipus de lluita esportiva.⁸³

Síndrome d'Ehlers-Danlos

Es tracta d'una malaltia genètica, amb alteració del teixit connectiu que causa una gran laxitud difusa de les extremitats. L'any 1901 el metge danès Edvard Laurits

Figura 4. Postal amb el Gegant Bimbo (2,38 m), del Circ Krone.
Palau Municipal d'Esports. Barcelona, 1959.

Ehlers (1863-1937), va descriure un cas amb laxitud articular, hiperelasticitat cutània i tendència a l'aparició d'hematomes.⁸⁴ El 1908, el dermatòleg francès Henri-Alexandre Danlos (1844-1912) va descriure amb molt més detall el quadre clínic, destacant la presència de tumors mol·luscoïdes.^{85, 86}

Es tracta d'una síndrome complexa amb múltiple simptomatologia. El símptoma predominant és l'hipermobilitat i hiperextensibilitat articular: les articulacions es poden moure molt més del que és habitual i són molt inestables. Les luxacions o subluxacions de colzes, espatlles, etc. són freqüents. També sovintegen les artràlgies i l'osteoartritis precoç.

La pell d'aquests pacients, d'aspecte suau i avellutat, és molt elàstica i pot deformar-se i estirar-se molt. La gran fragilitat cutània provoca sovint hematomes. Les ferides cicatritzen malament i hi ha molta tendència a l'aparició de queloides.

Hi ha 11 fenotips descrits de la síndrome d'Ehlers-Danlos. El IV és el més freqüent i és degut a mutacions del col·làgen tipus III amb *locus* al cromosoma 2, resultant una hiperflexibilitat de totes les articulacions, hiperlaxitud, fragilitat del teixit connectiu i hiperelasticitat cutània.

La gran laxitud de les articulacions present en aquesta patologia fa que es puguin fer moviments sorprenents, que són impossibles de fer per la majoria dels individus sans. L'elasticitat cutània també permet estirar-la fins a límits insospitats. Això va propiciar que persones amb aquesta síndrome fossin exhibits en circs i fires tant com a contorsionistes com meravellant al públic amb la gran elasticitat de la seva pell, sota epítets com "l'Home de goma".⁸⁷

Ictiosi

La ictiosi és una malaltia cutània d'origen genètic, relativament freqüent, en la què la pell es torna seca i coberta d'escates, recordant la d'un peix ($\text{ἰχθύς} = \text{peix}$), que ha originat probablement llegendes de sirenes⁸⁸ i d'homes-peix.^{89, 90} Hi han diversos tipus clínics d'ictiosis i algunes poden presentar escates gruixudes, de gran mida.

Durant el s. XIX i bona part del s. XX alguns dels malalts d'ictiosi van protagonitzar espectacles de circs i fires, presentant-los com la dona-serp, l'home llangardaix o altres noms fantasiosos, que sovint s'acompanyaven d'imaginatives històries.

Focomèlia i tetramèlia

La focomèlia (del grec φώκη= foca i μέλος= membre), és una malaltia que es manifesta per una malformació teratogènica, en la que hi manquen les extremitats superiors o inferiors, tant quant fa a elements ossis com als musculars. L'extremitat queda reduïda a un monyó o prominència que s'implanta a nivell de l'espatlla o de la cintura i que recorda les aletes de les foques.⁹¹ En alguns casos els dits poden sortir directament del monyó. Pot afectar un sol membre o a més d'un. Quan afecta a les quatre extremitats rep el nom de tetramèlia.

Alguns casos de focomèlia van formar part d'espectacles de circ, on demostraven les habilitats que havien adquirit amb els peus (en el cas de no tenir braços). El cas més extrem era el del Príncep Randian (1871-1934) un hindú sense braços ni cames, que era presentat com l'home-eruga i que mostrava la seva habilitat cargolant cigarretes amb paper de fumar i encenent-los davant del públic sense ajuda.

Dones barbudes

Els casos de dones amb barba poden correspondre a diverses patologies: hirsutisme, hipertricosi, alteracions endocrines, estats intersexuals... Caldria analitzar cada cas per efectuar diagnòstics mèdics concrets.

Les dones barbudes van ser profusament exhibides en barraques de fira i circs. La morbositat que despertava la contemplació d'una persona amb característiques d'ambdós sexes era considerable *i removia profundament als espectadors. L'ambigüetat, l'erotisme i la transgressió asseguraven la curiositat.*⁹²

Tot i que alguns casos exhibits procedien d'altres llocs, sembla ser que a la Península Ibèrica eren especialment freqüents, almenys sota la percepció d'alguns estudis de l'època. Per això no hi faltaven casos autòctons, com Madame Y., que sabem que era originària de Catalunya⁹³ i que als 38 anys era ja mare de 7 fills. Berillon, destaca les característiques masculines i femenines que en ella confluen.⁹⁴

Va ser mundialment famós el cas de Julia Pastrana, una dona indígena mexicana amb una profusa hipertricosi a tot el cos. També tenia una especial fesomia quant feia a llavis i mandíbules a causa d'una important fibromatosi gingival. Per això se l'anunciava com la "baula perduda" (de l'evolució) i se la

Figura 5. Gravet representant la dona barbuda Zenora Pastrana. *La Ilustración artística*. Barcelona, 18 març 1889.

qualificava com la dona-ós, la dona-orangutà o “la dona més lletja del món”.⁹⁵ Encara que Julia era molt intel·ligent i cantava molt bé, en tres idiomes.

La visió pejorativa que es té de les dones amb barba (o amb pilositat generalitzada) feia que aquesta idea predominés sobre qualsevol altra. Julia no va ser la única que va rebre aquesta qualificació. Krao, una nena “trobadà” al 1880 quan tenia sis anys i que també presentava una hipertricosi generalitzada, va ser també catalogada com una baula perduda de l’evolució humana, com noia-mico o com antropoide. Krao fins i tot va ser mostrada al públic al zoològic de Frankfurt.⁹⁶

Com podem veure, la vellositat corporal es considera sovint com un element animal i és vist pejorativament. Així ho trobem repetidament a l’iconografia de totes les èpoques, on els personatges hirsuts s’identifiquen gairebé sempre amb éssers malignes, depravats o mal considerats.⁹⁷

Altres vegades els casos d'hermafroditisme o transgènere van ser exhibits, sovint en espectacle de tipus eròtic o pornogràfic. Va ser famós a Barcelona el pseudohermafrodita Josep Vallès⁹⁸ que va protagonitzar nombrosos espectacles i que al final per dades d'autòpsia va resultar ser una dona.⁹⁹

Síndrome de Seckel

La síndrome de Seckel és una malaltia congènita molt rara, caracteritzada pel retard del creixement intrauterí, microcefàlia, nanisme (que conserva les proporcions del cos) i un "perfil d'ocell" (cara i nas estret, nas punxegut, ulls grans amb inclinació antimongoloide, mandíbula retreta), i quocient intel·lectual lleugerament per sota de la mitjana. També hi pot haver alopecia marcada, agenèsia o displàsia dentària i miopia extrema, que quasi arriba a la ceguesa. Són freqüents els trastorns cardíacs.¹⁰⁰ Un dels casos més coneguts va ser el de Minnie Woolsey (1880 - *circa* 1964) que abillada amb un vestit de plomes va ser exhibida com la dona ocell o com la dona cega de Mart.

Altres patologies

No només les malalties que hem comentat han estat convertides en espectacle. En podriem afegir més i allargar molt la llista: casos de pectus carinatus extrems, com el que va trobar Christian Schad en un circ, actuant com l'home colom;¹⁰¹ o l'obesitat mòrbida de les germanes Colombines, dues bessones canàries que eren habituals a la fira de València i es prestaven a contestar preguntes del públic sobre la seva alimentació i hàbits; dones amb politèlia anunciada com la dona dels set pits; geperuts i altres deformacions.

A les fires també es mostrava la patologia animal. Petites casetes on s'exposaven casos de teratogènics de taxidermista. Vedelles dissecades amb dos caps, xais amb vuit potes, etc.

Tatuatges

No van ser només els casos patològics. També els tatuatges (avui tan habituals) es mostraven com raresa a circs i barraques de fira. A Barcelona, a l'esplanada que

avui és la plaça Catalunya o al portal de la Pau hi havien casetes on s'ensenyaven dones amb la pell profusament tatuada. Al s. XIX els tatuatges eren extravagants i constituïen un espectacle. Un dels més cèlebres va ser Georgius Constantine, anomenat l'home tatuat de Burma, un albanès que havia aparegut a Viena (1870) i que portava tatuada tota la pell del cos.¹⁰² El cas va suscitar tanta expectació que fins i tot figura com a cas clínic en una làmina del llibre de Dermatologia d'Hebra i Kaposi.¹⁰³ La presentació dels tatuats s'acompanyava d'imaginatives històries. Generalment s'afirmava que havien estat capturats per tribus salvatges i obligats a seguir els seus costums, havien estat tatuats per força en doloroses sessions.

Els primers tatuats que s'havien exhibit en públic van ser “el príncep Giolo” (1691) i el desertor francès Jean Baptiste Cabri (1804) que es va establir a Rússia i va protagonitzar espectacles a Moscou i Sant Petersburg.

Figura 6. *L'home de Burma, reproduït al llibre de Dermatologia de Kaposi i Hebra*

Però l'èxit de les exhibicions de tatuatges als circs va arribar quan es van mostrar dones. L'espectacle tenia gran demanda per part dels burgesos que, a més de tatuatges, també podien contemplar de passada la nuesa de les atractives tatuades. Una de les primeres va ser Nora Hildebrant, que tenia 345 tatuatges sobre el cos i va actuar primer al circ Barnum & Barley (1879). Poc després Irene Woodward, "La Belle Irène" mostrà els seus 400 tatuatges a diversos circs.¹⁰⁴ El 1890 va fer una exitosa gira per Europa. El 1900 gairebé tots els circs tenien espectacles de dones tatuades: la Bella Angora, Artoria Gibbons, Maud Arizona... Aquesta darrera, que actuava amb el nom artístic de "Suleika, la bella tatuada" va ser immortalitzada en un quadre pels pinzells d'Otto Dix (1922).

L'exhibició de tatuatges als circs va decaure a partir de 1920. Els tatuatges ja no eren una raresa i per tant no tenien capacitat de sorprendre. Malgrat tot, la gent va seguir identificant els tatuatges amb saltimbanquis i artistes de circ, o bé amb prostitutes, legionaris, delinqüents i mariners. Una identificació que va fer que el tatuatge fos una pràctica marginada fins les darreries del s. XX.¹⁰⁵

L'EXHIBICIÓ CLÍNICA

Com ja hem comentat abans, l'aprenentatge de la Medicina es va fer durant tot el s. XIX i bona part del XX amb reproduccions gràfiques dels quadres clínics i les col·leccions de figures o moulages de cera. L'arribada de la fotografia, va arraconar la iconografia prèvia.¹⁰⁶ A Catalunya el llibre de Dermatologia de Giné i Partagàs va ser el primer en incorporar tres fotografies el 1880.¹⁰⁷ Des de llavors la fotografia es va imposar, va protagonitzar les imatges de publicacions mèdiques i, més tard, tant les classes de la Facultat com els congressos van il·lustrar-se amb projeccions de diapositives.

Malgrat tot, el millor aprenentatge seguia essent examinar els malalts en directe, a la capçalera del pacient. En molts congressos es presentaven en viu els casos clínics excepcionals que podien ser explorats o interrogats per metges vinguts de ciutats llunyanes.¹⁰⁸ En la meua memòria personal conservo els records de les sessions clíniques de l'Hospital de Saint-Louis de París a les què vaig assistir diverses vegades, on el Prof. Robert Degos (1904-1987) presentava els pacients en un anfiteatre ple de dermatòlegs. A la primera fila, els màxims representants de l'especialitat de tot Europa, catedràtics prestigiosos i caps de servei. A les darreres files, els metges joves miràvem amb l'ajuda de prismàtics.¹⁰⁹ El dia abans els pacients

eren explorats (i per tant despullats o semidespullats, per mostrar les seves lesions) a les seves habitacions, on podien ser interrogats pels assistents, en aquesta exhibició mèdica bastant concorreguda (uns 700/800 metges).¹¹⁰ Entre 1961 i 1979 uns 1.000 malalts van ser presentats en aquestes sessions multitudinàries, on es discutia sobre el cas en presència del pacient.¹¹¹ Els pacients eren tractats sovint com casos clínics, a qui de vegades no se'ls deia ni un mot, i que es podien fotografiar sense autorització.¹¹² Aquest tipus d'actuacions eren habituals fins els darrers anys 70 del s. XX i es feien en moltes altres reunions.¹¹³ Entre elles a les que organitzava a l'Hospital Clínic de Barcelona cada dos anys el Prof. Joaquim Piñol Aguadé (1917-1977) seguidor, com tots els dermatòlegs catalans del moment, de l'escola francesa i que seguia exactament el sistema de París.¹¹⁴

L'any 1979 *Le Monde* va publicar un article denunciant l'exhibició de malalts de l'Hospital Saint-Louis¹¹⁵ que va desencadenar una viva polèmica. Des d'aleshores aquesta pràctica es va abandonar arreu i als congressos es van imposar les presentacions de pòsters o les comunicacions orals amb diapositives.

CONCLUSIÓ

La percepció de les malalties congènites especialment les que presenten símptomes visibles ha suscitat sempre molta atenció. L'evidència de l'alteritat, de la diferència, ha fet que la patologia fos exhibida com una raresa, com una variació que ha suscitat des de la curiositat científica a sentiments d'horror, pietat o morbositat i també que fos vista com un espectacle, com quelcom a observar, a examinar. Fruit d'aquesta concepció han estat des de les col·leccions de personatges patològics a les corts barroques, com la seva plasmació en pintures, dibuixos o figures de cera. Per una banda, això va desembocar en l'anàlisi científica de la simptomatologia permetent l'estudi i classificació de les malalties, però per l'altra també va propiciar que certs casos extrems s'exhibissin de forma inhumana en fires i circs, buscant l'expectació del públic i intentant provocar en ells sentiments d'horror, repugnància, compassió, morbositat o menyspreu.

L'exposició d'aquests fets és ajudar-nos a comprendre la història, la mentalitat i la forma d'actuar en certes èpoques del passat. També ens ha de servir de reflexió. Aquesta visió pejorativa de les malalties genètiques, que de vegades insinuava que aquests èssers estaven a mig camí entre humans i animals ha deixat una notable petja en la societat, que encara no s'ha superat totalment i que cal esborrar del tot.

Tampoc sotmetre els pacients a exploracions mèdiques multitudinàries sense preservar la seva intimitat està justificat. Els malalts són per sobre de tot persones i cal respectar la seva dignitat, i ser tractats amb comprensió i ajuda, i no poden ser mai objectes d'exhibició ni per diversió ni sota pretesos criteris científics.

NOTES

1. SIERRA VALENTÍ, X. «Les concepcions sobrenaturals de les malalties a través de la història». Gimbernat. [En línia], 2020; 72: 11-30. Consultable a: <<https://www.raco.cat/index.php/Gimbernat/article/view/361114>> [Consulta: 23 desembre 2021].
2. Les “gentes de placer” van arribar a ser molt nombroses a la cort madrilenya dels Àustries. S'han calculat en 123 personatges en 135 anys. La majoria eren nans que per la seva baixa estatura i agilitat en esmunyir-se per llocs difícils eren sovint usats com espies.
MORENO VILLA, J. *Locos, enanos, negros y niños palaciegos. Gente de placer que tuvieron los Austrias en la Corte española desde 1563 a 1700*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2006. Consultable a: <<http://www.cervantesvirtual.com/obra/locos-enanos-negros-y-ninos-palaciegos-gente-de-placer-que-tuvieron-los-austrias-en-la-corte-espanola-desde-1563-a-1700-0/>> [Consulta: 23 desembre 2021].
3. PARÉ, A. *Monstruos y prodigios*. 2a. ed. Madrid: Ed. Siruela, 1993. 158 p.
4. A *Las Meninas* hi trobem, un al costat de l'altre, dos casos de nanisme diferent. Mentre Maribárbola és un cas clar d'acondroplàsia, Nicolàs Pertusato conserva les proporcions corporals i s'ha d'interpretar com un nanisme hipofisari.
5. SIERRA, X. “Medicina y enfermedad en el arte barroco”. A: *Actas Dermosifiliogr.*, 2007; 98: 570-574.
6. POZILLI P., KHAZRAI Y. M. “La Monstrua Vestida”, a case of Prader-Willi syndrome. A: *J Endocrinol Invest*, 2005; 28 (2): 199.
7. A l'inventari de 1636, hi diu: “*Otro lienzo al olio y en él pintado un hombre gigante, cuerpo entero, vestido de pardo, con mangas blancas, con un rótulo encima de la cabeza, que dice: «Juan Biladons, catalán, labrador de 21 años de edad». Tiene en la mano una reja y, a los pies un arado y, a un lado, que se ase de la pretina, una figura de un retrato pequeño que es ROLLIZO, un truhán, vestido de naranjado acuchillado. Tiene de alto tres varas y de ancho vara y media*”. (Núm. inventari, 2.700). Consultable a: <http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/locos-enanos-negros-y-ninos-palaciegos-gente-de-placer-que-tuvieron-los-austrias-en-la-corte-espanola-desde-1563-a-1700-0/html/0039b104-82b2-11df-acc7-002185ce6064_4.html> [Consulta: 23 desembre 2021].
8. MUÑOZ HERAS, M. *Licantropía. Realidad y leyenda del hombre lobo*. Madrid: El Garaje ediciones (Colección Géneros), 2008, p. 131.

9. Probablement Antonietta era la germana gran, i tindria 17-18 anys quan la va pintar Lavinia Fontana (1593). PEDRAZA, P. *Venus barbuda y el eslabón perdido*. Madrid: Siruela, 2009, p. 35.
10. AUDEGUY, S. *Les monstres. Si loin et si proches*. Paris: Gallimard, 2007, p. 36.
11. RIBERA, J. *La mujer barbuda* (1631). Oli sobre tela. 196 x 127 cm. Col·lecció Fundació Casa Ducal de Medinaceli. En dipòsit a Museo del Prado. Madrid.
12. ORANGES, C.M.; MATUCCI-CERINIC, M. "Maddalena Ventura: an impressive case of hirsutism in a painting of Jusepe De Ribera (1631)". A: *Journal of Endocrinological Investigation*, 2016; 39: 123.
13. BIBLIOTECA NACIONAL. *Monstruos y seres imaginarios en la Biblioteca Nacional*. Madrid: Biblioteca Nacional, 2000, p. 160.
14. Trobem casos de piebaldisme representats per exemple en l'obra de Marius-Pierre de Le Masurier: *Madeleine de la Martinique et sa mère* (Musée d'Histoire Naturelle de Paris) SIERRA, X. *La hija de la mulata*. Blog: Un dermatólogo en el museo. Consultable a: <<https://xsierrav.blogspot.com/2019/08/la-hija-de-la-mulata.html?spref=tw>> [Consulta: 23 desembre 2021].

També en trobem a la pintura anònima de Mary Sabina (Hunterian Museum de Londres). En aquesta darrera obra, a l'angle inferior dret del quadre s'inclou una llegenda amb una breu història de la nena afecta de piebaldisme. SIERRA, X. *Mary Sabina la pequeña damisela moteada*. Blog: Un dermatólogo en el museo. Consultable a: <<http://xsierrav.blogspot.com/2015/11/mary-sabina-la-pequena-damisela-moteada.html>> [Consulta: 23 desembre 2021].
15. Un exemple d'aquestes pintures el trobem a "Opistotonos" una pintura de Sir Charles Bell (1809) on es representa la típica postura del tètanos (Royal College of Surgeons. Edimburgh) SIERRA, X. *Tétanos*. Blog: Un dermatólogo en el museo. Consultable a: <<http://xsierrav.blogspot.com/2019/07/tetanos.html>> [Consulta: 23 desembre 2021].
16. SIERRA VALENTÍ, X. "Iconografía dermatológica antes de la fotografía". A: RIBERA PIBERNAT, M.; HARTO CASTAÑO, A. L.; BRAVO-PIRIS, J. (eds). *La imagen en dermatología*. Barcelona: Masson, 2000, p. 1-15.
17. EHRING, F. *Ilustración científica en Dermatología. Cinco siglos de Historia*. Barcelona: Edika Med, 1995. 216 p.
18. OLAVIDE, J. E. *Dermatología general y Atlas de clínica iconográfica de enfermedades de la piel o dermatosis*. 2 vol. Madrid: Impremta de T. Fontanet, 1871-1881.
19. SIERRA-VALENTÍ, X. "Elephantiasis graecorum. Lepra". A: FATOVIĆ-FERENČIĆ, Stella; PLEWIG, Gerd; HOLUBAR, Karl (eds). *Skin in Water-colours. Aquarelles from Hebra's. Department in Viena, 1841-1843*. Berlin-Viena:Blackwell Verlag GmbH, 2003, p. 128-129.

20. TORRES, B. "Anatomías pintadas: óleos viajeros, mostrados y exhibidos entre España y Francia a finales del siglo XIX". A: ZARZOSO, A.; MORENTE, M, (eds). *Cuerpos representados. Objetos de ciencia artísticos en España, siglos XVIII-XIX*. Vitoria-Gasteiz: Sans Soleil ediciones, 2020, p. 105-124.
21. CONDE-SALAZAR GÓMEZ, L. (ed). *Piel de cera*. Madrid: Luzán 5, 2006. 156 p.
22. MORENTE, M. "Figuras de cera en la Facultad de Medicina de Madrid en el siglo XIX: el escultor en la sombra". A: ZARZOSO, A.; MORENTE, M, (eds). *Cuerpos representados... op. cit.*, p. 63-88.
23. DIDI-HUBERTMAN, Georges. *Encyclopedia anatomica: Museo La Specola*. Florence: Köln Taschen, 2006. 576 p.
24. *Le cere del Museo dell'Istituto Fiorentino di Anatomia Patologica*. Firenze: Arnaud.
25. SIERRA, X. "The Dermatology Photographic ancestors". A: PASQUALI, P. (ed). *Photography in Clinical Medicine*. Switzerland: Springer, 2020, p. 15-31.
26. TILLES, G.; WALLACH, D. *Le musée des moulages de l'hôpital Saint-Louis*. Paris: Doin eds., 2001. 106 p.
27. SIERRA, X. "Los museos de cera dermatológicos". A: CONDE-SALAZAR GÓMEZ, L. (ed). *Piel de cera... op. cit.*, p. 41-48.
28. HERAS MENDAÑA, F. *Figuras e historias clínicas del Museo Olavide. Estudio dermatológico*. [Tesis doctoral]. Madrid: UAM, 2009. 460 p.
29. ZARZOSO, A. "Barcelona sense Museu Universitari: El cas de la Facultat de Medicina". A: *Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, 2008; 1 (1): 141-147.
30. Les restes d'aquest museu, bastant malmeses, formen part avui del Museu d'Història de la Medicina de Catalunya (MHMC).
31. SIERRA VALENTÍ, X. "500 años de sífilis en Europa". A: *Enf. Trans. Sex.*, 1993; 7 (2): 69-81.
32. SIERRA VALENTÍ, X. "Historia de las enfermedades de transmisión sexual". A: VILATA, J. J. (ed). *Enfermedades de transmisión sexual*. Barcelona: Prous ed. Barcelona, 1993, p. 1-18.
33. Una prova de l'interès són les nombroses obres dedicades a aquest tema, entre les que cal destacar l'obra de GINÉ I PARTAGÀS, J. *Tratado clínico iconográfico de las enfermedades venéreas y sífilíticas. Sifiliografía. Segunda sección de las Lecciones de Clínica Quirúrgica*. Barcelona: Tipografía La Academia de Evaristo Ullastres, 1883. 720 p.
34. Alguns llibres s'il·lustraven després amb litografies que reproduïen els moulages de cera, com: DÍAZ DE BENITO, J. *Atlas de enfermedades venéreas y sífilíticas*. 2a. ed. Madrid: Carlos Bailly-Baillièere, 1863. XC làmines comentades.
35. SIERRA, X. *Dermis y cronos. La dermatología en la Historia*. Barcelona: Ed. Planeta de Agostini, 1995, p. 37.

36. MARCH, E. H. "El control del espacio urbano y del cuerpo humano: los espectáculos anatómicos". XIII Coloquio Internacional de Geocrítica: *El control del espacio y los espacios de control*. Barcelona, 5-10 de mayo de 2014. Consultable a: <<http://www.ub.edu/geocrit/coloquio2014/Enric%20H%20March.pdf>> [Consulta: 23 desembre 2021].
37. MARCH, E. H. "Col·leccions anatòmiques a Barcelona (1824-1938)". A: MARCH, E. H. *Barcelona freak show. Història de les barraques de fira i els espectacles ambulants del segle XVIII al 1939*. Barcelona: Viena Edicions - Ajuntament de Barcelona, 2021, p. 497-522.
38. Aquest nevus gegant de la cara reproduïa una figura de cera del museu Dupuytren de París, que a la seva vegada recollia una litografia del llibre d'Alibert. ALIBERT, J. L. *Description des maladies de la peau observées à l'hôpital Saint-Louis*. Paris: Barrois, 1806-1814.
39. THEROS, X. "Barraques de monstres i lleres desaparegudes". A: *El País*. Consultable a: <https://cat.elpais.com/cat/2014/12/26/catalunya/1419624937_750188.html> [Consulta: 23 desembre 2021].
40. Gabinet de curiositats amb col·lecció de figures de cera realitzades per Chiapi, qui havia fet algunes de la col·lecció anatòmica de la Facultat de Cirurgia i Medicina (1843).
41. MARCH, E. H. "Col·leccions anatòmiques a Barcelona"... *op. cit.*, p. 503-504.
42. MARCH, E. H. "Col·leccions anatòmiques a Barcelona"... *op. cit.*, p. 503-504.
43. "Se ha abierto en la calle Raurich un gabinete anatómico que contiene más de ochocientos ejemplares de diversos fenómenos de los que se realizan en el cuerpo humano, muchas figuras de tamaño natural dispuestas para el estudio de anatomía y cirugía práctica y otras distintas, objetos dignos de ser visitados por los inteligentes" (...) "Llama la atención un hidrocefalo, y una rica exposición de fetos desde su estado de embrión hasta su completo desarrollo" (*El Principado*, 22 novembre 1866, p. 2.490).
44. Botiga de "venta y exposición de material de ciencias naturales, con esqueletos, frenología y modelos de anatomía en cera". També hi havia una consulta mèdica.
45. És probable que aquest fos el mateix museu que el que el 1866 es va instal·lar al carrer Raurich. La majoria d'aquests museus no permetien l'entrada a les senyores. Davant de les queixes del públic femení el museu va habilitar quatre dies a l'any per les dones: "A consecuencia de numerosas peticiones que han dirigido al señor director del mismo Museo habrá sesión extraordinaria para las señoras" (*El Principado*, 6 març 1868, p. 1508).
46. MARCH, E.H. "Col·leccions anatòmiques a Barcelona"... *op. cit.*, p. 507-510
47. Aquesta col·lecció tenia la seu estable a París. Permetia l'entrada d'homes i dones i mostrava les deformacions que l'ús de la cotilla podia tenir en el cos femení, un tema en aquell moment molt polèmic. Del seu pas per Barcelona en trobem referències a *La*

- Campana de Gràcia*, 16 maig 1875 i *El Porvenir de la Industria*, 11 juny 1872, p. 142. A Barcelona també es va editar un catàleg: *Catálogo del Museo Hartkopff de París y Stokolmo*. Establecimiento Tipográfico de Ramírez i C^o, Pasaje de Escudillers, 4, 1875. Cit. per E. H. MARCH “Col·leccions anatòmiques a Barcelona”... *op. cit.*, p. 507-510.
48. “*El próximo domingo se celebrará la inauguración del gran museo anatómico de figuras de cera que se están preparando en el Tívoli, asistiendo á ella las autoridades y representantes de la prensa con otras personas que serán objeto de incitación [sic]*”. *La Imprenta*, 1 desembre 1878, p. 8.319.
49. *La Vanguardia*, 14 juliol 1898. Cit. per E. H. MARCH “Col·leccions anatòmiques a Barcelona”... *op. cit.*, p. 516
50. MARCH, E. H. “Col·leccions anatòmiques a Barcelona”... *op. cit.*, p. 516.
51. “*Único en su clase. Es el mejor y más grande que viaja por Europa, nuevo en esta capital*”. Les dates d’obertura i clausura les trobem referenciades a *La Publicidad*, 23 desembre 1884, p. 4 i *El Diluvio*, 24 gener 1886, ed. matí, p. 676.
52. SAINT-MAUR, P. “Le Musée Dupuytren et le musée Déjerine”. A: TILLES, G.; WALLACH, D. *Les musées de Médecine*. Toulouse: Ed. Privat, 1999, p. 129-131.
53. A la publicitat del museu constava: “*Con una Venus anatómica y una galería de enfermedades sífilíticas. Galería reservada de Patología Especial según el Museo Dupuytren*”. La inauguració del museu està recollida a *El Diluvio* de 13 de novembre de 1886, ed. matí, p. 9.087. Es va editar un catàleg: SESTACQ, F. *Gran Museo de Anatomía de París*. Barcelona: Tipografía de los sucesores de N Ramírez y compañía, 1886. Cit. per E. H. MARCH (2021) “Col·leccions anatòmiques a Barcelona”... *op. cit.*, p. 517-520.
54. Botiga museu de Francesc Darder. Francesc Darder i Llimona (1851-1918), va ser el primer director del zoològic barceloní. Durant l’Exposició Universal de 1888 exposava fòssils, objectes arqueològics i obres de taxidèrmia, en diversos indrets. DARDER, Francisco de A. *Museo de Historia Natural, de Antropología, de Anatomía Comparada Normal y Patológica*. Barcelona, 1888. Cit. per E. H. MARCH “Col·leccions anatòmiques a Barcelona”... *op. cit.*, p. 511-515.
- El museu Darder d’Història Natural es traslladaria més tard a Banyoles, on va conservar durant dècades l’estètica d’un museu del s. XIX, fins que va esclatar la polèmica que va acabar fent retirar “el negre de Banyoles” (2000) i ocasionant la total remodelació del museu poc després (2007).
55. MARCH, E. H. “Col·leccions anatòmiques a Barcelona”... *op. cit.*, p. 523.
56. Aquest museu està documentat a un dibuix d’Opisso.
57. “*El día 16 del corriente, tuvo lugar la inauguración oficial del Museo Anatómico instalado en el número 10 de la calle San Pablo. Al acto de inauguración asistieron además de*

numerosísimo público, varias personalidades médicas que, como los demás asistentes, tuvieron frases de elogio para el Museo. Don Enrique Crespo propietario del mismo, recibió muchas y merecidas felicitaciones” A: La Vanguardia, 19 maig 1922.

58. La única referència d'aquest museu a la premsa és l'anunci de la venda de la col·lecció *“propio para una clínica ó reservado ambulante”*, al temps que deia que es podia visitar. *La Vanguardia*, 7 i 8 d'abril de 1915.
59. La parada del Museu Roca era ambulant. Tenim constància de diverses estades: Barcelona (1925); París i altres ciutats franceses (1926-1928); Barcelona, coincidint amb l'Exposició Universal (1929); Madrid i Sevilla (1930); València i Aragó (1931); Madrid i nord d'Espanya (1932); Barcelona, Tarragona, Lleida i altres localitats catalanes (1933-1935). *Diario del Museo, año II (1936?)*, núm. 315, pàg 2. En aquesta publicació es comenta que el Museu està controlat per la Direcció General de Sanitat i que *“cumple con uno de los más sagrados deberes, el de ilustrar, el de instruir al pueblo”*.
60. En el cartell publicitari del museu, obra d'Adolf Friedländer, s'afirma que presenta més de 500 figures de cera *“en forma real y para educación del pueblo”* (Biblioteca Nacional de España, Madrid) Citat per Reyero C. *Malvada pasión. Moral, ciencia e higiene en la imagen de las enfermedades secretas. A: Eros y Thánatos: reflexiones sobre el gusto III : [Simposio, Zaragoza, Paraninfo de la Universidad de Zaragoza, 16, 17 y 18 de abril de 2015] / coord. por Alberto Castán Chocarro, Concha Lomba Serrano, 2017, ISBN 978-84-9911-434-7, págs. 277-302.* Actualment la majoria del museu Roca és propietat de Leo Coolen, Anvers.
61. *“A beneficio de las necesidades generales y de los Hospitales del frente y la retaguardia de la Cruz Roja: hoy domingo, a las tres de la tarde, se inaugura en la calle Nueva de la Rambla, núm. 22, un Museo Anatómico. La profusión de figuras, la sensación de realidad de las mismas, lo interesante del asunto, y la perfecta instalación del local, aseguran un éxito, y con él, un ingreso económico que ayudará a sobrellevar los cuantiosos gastos de tan humanitaria institución” A: La Vanguardia, juny 1937.*
62. La única notícia que tenim d'aquest museu és un anunci de venda, publicat a *La Vanguardia*: *“en venta museo anatómico propio para feriantes”*.
63. *La Vanguardia*, 27 de juliol 1895, pàg 6 i 28 de juliol 1895, pàg 7.
64. Aquesta mostra va ser organitzada pel empresari francès Ferdinand Gravier, i va generar una gran expectació. La arribada al port de la tribu va congregar molta gent. Els ashanti provenien de l'actual Ghana, i després de desfilat per la Rambla es van instal·lar en un solar al número 35 de la Ronda Universitat, a tocar de la plaça Catalunya.
65. *“Desembarca la tribu de negres Aschantis composta de 123 individuos, als qui la societat no haurà pogut civilisar, però en cambi sap convertir en espectacle més o menys curiós”.* *La Veu de Catalunya*, 1 d'agost de 1897, p. 8. L'exhibició dels ashanti va provocar diverses reaccions a la societat barcelonina, unes a favor (Josep Roca i Roca. *L'Esquella*

de la Torratxa, 30 de juliol de 1897, p. 466-473) i d'altres en contra (Luis Bernat, *El Diluvio*, 9 d'agost de 1897 ed. matí, p. 9)

66. *La Vanguardia*, 18 juny 1913, p. 7.
67. *El Diluvio*, 11 maig 1913.
68. *El Poble Català*, 22 maig 1913, p. 2.
69. *La Vanguardia*, 12 juliol 1915, p. 10.
70. El primer espectacle de circ de Catalunya el va protagonitzar el cavallista francès Jean Gadis Colman al Teatre Principal o Teatre de les Comèdies, un edifici actualment enderrocat que estava ubicat a la cantonada entre el Raval de Santa Anna i el carrer Vallroquetes, en el lloc que actualment ocupa el Museu Salvador Vilaseca. Consultable a: <https://ca.wikipedia.org/wiki/Circ_als_Pa%C3%AFsos_Catalans> [Consulta: 4 gener 2022].
71. HARTZMAN, M. "American Sideshow". A: *Encyclopedia of History Most Wondrous and Curiously Strange Performers*. New York: Penguin Books, 2005, p. 30.
72. GALÉ MOYANO, M. J. *Mujeres barbudas. Cuerpos singulares*. Barcelona: Ed. Bellaterra, 2016, p. 136-137.
73. "Las hermanas Radica i Doodica forman una sola persona, pues están unidas por una membrana cartilaginosa que mide 35 cm de circunferencia y no priva a dichas niñas de ningún movimiento, permitiéndoles andar y trabajar con suma facilidad". *La Ilustración artística*, 17 juny 1901, p. 10.
74. PRATS L. Merrick. *La veritable i meravellosa història de l'home elefant*. Barcelona: Ed. Columna, 2016. 252 p.
75. SIERRA VALENTÍ, X. "Historia de las enfermedades de transmisión sexual"... *op. cit.*, p. 84-88.
76. WIEDEMANN, H.R.; BURGIO, G. R.; ALDENHOFF, P.; KUNZE, J.; KAUFMANN, H. J.; SCHIRG, E. "The Proteus syndrome". A: *Eur J Pediatr*, 1983; 140:5-12.
77. *Diario de Barcelona*, 28 juliol 1852, p. 4.465 i 17 octubre de 1862, p. 4.465. Cit per MARCH, E. H. "Col·leccions anatòmiques a Barcelona"... *op. cit.*, p. 272-275.
78. "Acaba de ser expuesta al público en Valencia una liliputiense llamada Hilany Agyba, que sólo mide 38 centímetros de altura, comprendida la cabeza. Cuenta ya sesenta y un años de edad, su tez cobriza, risueña y alegre, no presenta arrugas. Su cabeza es poco menos que del tamaño natural; su cuerpo diminuto é irregular, y las extremidades inferiores no pueden sustentarla. Se expresa en cuatro idiomas, árabe, griego, turco y ruso. Es gran fumadora." A: *El Correo Militar*, 1887.
79. El nom de liliputienses, es deriva de Lil·liput, el nom del país dels nans a l'obra de Jonathan Swift *Gulliver Travels*. Benjamin Motte ad the Middle. London, 1726. . A Catalunya es va usar aquest apel·latiu força sovint: "Los Novios liliputienses": *La Vanguardia*, 15 octubre 1886, p. 2 i 18 octubre 1886, pàg 6.; "Circo Liliputiense": *El Diluvio* 30 juny 1888,

- ed. matí, p. 5.520; "la troupe Los Liliputienses": *El Poble Català*, 13 novembre 1909, p. 4; "Village Liliputiense del Turó Park": *El Poble Català*, 13 maig 1917, p. 3, etc.
80. De vegades aquests nans eren exhibits directament en espectacles de carrer. *La Publicidad* 18 juliol 1887, p. 1.
81. Molts ajuntaments van vetar en el s. XXI els espectacles on s'exhibia l'acondroplàsia, i aquest tipus de funcions eren cada cop més inviables. De tota manera encara tenien demanda en localitats petites del centre de la Península, cosa que explica el seu manteniment fins el present. La darrera representació del "*Bombero Torero*" (on actuava una quadrilla de nans acondroplàsics) va tenir lloc a Almodóvar del Campo (Ciudad Real) el 15 de setembre de 2017. Però espectacles similars s'han tornat a fer amb posterioritat (Jaén, setembre de 2019).
82. CABALLERO AUDAZ, EI. "El gigante Vandéen y el enano Paquito". *La Esfera*, 9 maig 1914, p. 4-6. Cit. per MARCH E.H. "Col·leccions anatòmiques a Barcelona"... *op. cit.*, p. 320-323.
83. MARCH E.H. "Col·leccions anatòmiques a Barcelona"... *op. cit.*, p. 323-324.
84. EHLERS, E. "Cutis laxa, Neigung zu Hemorragien in der Haut, Lockerung mehrerer Artikulationen". A: *Dermat Zeitschr*, 1901; 8: 173.
85. DANLOS, H. A. "Un cas de Cutis laxa avec tumeurs par contusion chronique des coudes et des genoux (xanthome juvénile pseudo-diabétique de MM. Hallopeau et Macé de Lépinay)". A: *Bull Soc franç Dermatol Syphil*, 1908; 19: 70-72.
86. LOZANO SÁNCHEZ, F. S.; TORRES HERNÁNDEZ, J. E. "Epónimos del síndrome Ehlers-Danlos y su variante tipo IV o Sack-Barabas". A: *Angiología*, 2017; 69 (6): 398-400. DOI: 10.1016/j.angio.2016.08.009
87. Entre els personatges més famosos amb síndrome d'Ehlers-Danlos que formaven part d'espectacles de circ cal destacar James Morris ("The rubber man") nascut a Copenhaguen el 1859. Podia estirar la seva pell fins convertir-la en un vestit, embolicant-se totalment amb ella. També podia estirar-se la pell del coll cap a dalt, cobrint amb ella la cara i convertint-la en una espècie de trompa d'elefant.
88. PARÉ, A. *Monstruos y prodigios...* *op. cit.*, p. 92-93.
89. L'il·lustrat benedictí Fray Benito Jerónimo Feijoo (1676-1764) al volum VI del *Teatro crítico universal* es va fer ressó d'una llegenda de l'home-peix de Liérganes (Santander) probablement basat en un cas d'ictiosi. MARAÑÓN, G. *Las ideas biológicas del P. Feijóo* 2a. ed. Madrid: Espasa Calpe, 1962, p. 223-244.
90. HERRÁN, J. M. *El hombre-peze de Liérganes*. Santander, 1877.
91. Als anys 60 van ser tristament famosos els nombrosos casos de focomèlia causats per efecte de l'administració de talidomida durant la gestació.

92. El 8 de març de 1898, al diari *El Diluvio*, de Barcelona, hi trobem una notícia sobre una carpa de la Rambla de Santa Mònica on es mostraven “fenòmens”: “*Danae. Espectáculo maravilloso, fenómeno nunca visto, medio cuerpo de hombre con barba completamente cerrada y gran bigote, y medio cuerpo de mujer*”.
93. GALÉ MOYANO, M. J. *Mujeres barbudas. Cuerpos singulares... op. cit.*, p. 190.
94. BERILLON, E. (19 année, n°1, juillet 1904 – 20 anée, n°7, janvier 1906) “Les Femmes à barbe: Étude psychologique et sociologique”. A: *Revue de L'Hypnotisme et de la Psychologie Physiologique*. (Cit. per GALÉ MOYANO, M. J. *Mujeres barbudas. Cuerpos singulares... op. cit.*, p. 191).
95. Fins i tot Darwin es va referir en una de les seves obres a Julia Pastrana. DARWIN, Charles. *The Variation of Animals and Plants Under Domestication*. v. II. Londres: John Murray, 1868, p. 328.
96. GALÉ MOYANO, M. J. *Mujeres barbudas. Cuerpos singulares... op. cit.*, pàg 241.
97. SIERRA VALENTÍ, X. *Simbolisme i iconografia del pèl*. [Treball de fi de carrera d'Humanitats]. Barcelona: UOC, 2009.
98. *La Veu de Catalunya*, 21 juliol 1914, ed. matí, p. 4.
99. CALLÍS, L. M. “Pseudo-hermafroditisme femení extern”. A: *La Medicina Catalana. Portantveu de l'Occitània Mèdica*, 1934; 8: 449-558.
100. SECKEL, H. P. G. *Bird-headed Dwarfs: Studies in Developmental Anthropology Including Human Proportions*. Springfield, Ill.: Charles C Thomas (pub.), 1960.
101. SIERRA VALENTÍ, X. “La enfermedad, atracción de circo (IX) El hombre pichón”. [Blog: Un dermatólogo en el museo]. Consultable a: <<http://xsierrav.blogspot.com/2020/02/la-enfermedad-atraccion-de-circo-ix-el.html>> [Consulta: 29 desembre 2021].
102. SIERRA VALENTÍ, X. “Tatuajes. Un estudio antropológico y social”. A: *Piel*, 2009; 24 (6): 314-324.
103. VON HEBRA, Ferdinand; KAPOSI, Moritz. *Lehrbuch der Hautkrankheiten*. Viena, 1878.
104. Entre els circs on va actuar destaquem Museo Bunnell, Globe Dime y Harlem.
105. SIERRA VALENTÍ, X. “Tatuajes. Un estudio antropológico y social”... *op. cit.*, p. 314-324.
106. PASQUALI, P. “History of Medical Photography”. A: PASQUALI, P. (ed.). *Photography in Clinical Medicine... op. cit.*, p. 47-74.
107. Es tracta de tres fotografies a l'albúmina enganxades una a una a les darreres pàgines del llibre. En alguns exemplars les fotos estan posteriorment acolorides amb aquarel·les. GINÉ Y PARTAGÁS J. *Tratado clínico iconográfico de Dermatología Quirúrgica. Primera Sección de las Lecciones de Clínica Quirúrgica*. Barcelona: Establecimiento tipográfico La Academia de Evaristo Ullastres, 1880. 838 p.

108. TILLES, G. "Histoire des Journées Dermatologiques de Paris". A: *Ann Dermatol Venerol.*, 2013; 140 (12): 713-S761. Consultable a: <https://static.flashmatin.com/uploads/documentation_pratique/documentation_pratique3a4fea73c2d35f5bc652fc92997c6c88.pdf> [Consulta: 16-04-2021].
109. El president del sindicat de metges generals descrivia així les demostracions: "...le service central de dermatologie de Saint-Louis s'appelait 'le cirque' et cette dénomination tenait moins à la forme circulaire du bâtiment qu'aux représentations qu'on y donnait chaque matin assez voisines des spectacles du cirque romain ou de l'arène espagnole. Les malades quasi nus quel que soit le siège de leur lésion attendaient la consultation du Maître dans de petits boxes. Puis le plus souvent sans être prévenus de ce qui les attendait, ils étaient propulsés par une petite porte latérale au centre d'un amphithéâtre donc au point de convergence de quelques centaines de regards (...) n'est qu'un prétexte destiné à camoufler un des plus odieux abus du pouvoir médicale et du pouvoir magistral" MERAT, G. "Un scandale permanent". A: *Le Monde*, 1979: 16. Citat per TILLES, G. "Histoire des Journées Dermatologiques de Paris"... *op. cit.*, p. 731-732.
110. Una pacient recorda la seva traumàtica experiència a les presentacions: "Je suis arrivée un matin à 9 heures dans une grande salle avec ma convocation. Je fus dirigée immédiatement vers un des cabines de déshabillage provisoires. (...) J'étais de me mettre entièrement nue en gardant ma blouse sur les épaules pour me protéger du froid. J'avais été obligée moi-même sur ma peau à vif. (...) J'ai attendu ainsi une bonne heure. (...) Enfin une rumeur et deux infirmières passent et nous annoncent l'arrivée des grands toubibs. Certains me jettent un regard rapide sans un mot. D'autres demandent: depuis combien de temps ? Qu'avez-vous fait? Ils le savent parfaitement, ils ont ma fiche. (...) D'autres encore me soulèvent la tête, les bras, les jambes. Je grimace car tout geste dont je contrôle pas moi-même l'évolution me cause une grande douleur, une déchirure supplémentaire de la peau. Je réponds comme un automate. Les têtes sont hochées, ils se regardent, se parlent et passent. Moi je compte pas, je suis le cobaye. Au vingtième les larmes coulent. Je tremble, j'ai honte, j'ai mal. (...) Une seule parole de consolation: une femme, jeune, se penche et murmure : courage, pardonnez-nous et vite elle se sauve. Enfin, il est midi. On vient nous annoncer que nous pouvons nous rhabiller" MANCEAU E. "Je ne risque pas d'oublier". A: *Le Monde*, 1979: 16. Citat per TILLES G. "Histoire des Journées Dermatologiques de Paris"... *op. cit.*, p. 732.
111. TILLES, G. "Histoire des Journées Dermatologiques de Paris"... *op. cit.*, p.728-730.
112. TOURAINE, R. "Allocution". A: *Ann Dermatol Venerol.*, 1978; 105:108-11. Citat per TILLES G. "Histoire des Journées Dermatologiques de Paris"... *op. cit.*, p. 728.
113. Les presentacions directes de malalts als congressos eren considerades imprescindibles: "el tresor dels congressos " (HURIEZ, C. "Allocution". A: *Bull Soc Fr Dermatol Syphil*, 1963; 70: 761-73) i "l'estrella de les reunions" (HADIDA, E. "Allocution". A: *Bull Soc Fr Dermatol Syphil*, 1970; 77:769-73). Citat per TILLES, G. "Histoire des Journées Dermatologiques de Paris"... *op. cit.*, p. 728.

114. FERRANDO, J. "Breve historia de la Dermatología Catalana". A: *Med Cutan Iber Lat Am*, 2003; 31 (1); 57-70.
115. BRISSET, Claire: "Une exposition de malades à l'Hôpital Saint-Louis. J'ai l'impression d'être un bestiau". A: *Le Monde*, 10 de març de 1979. L'article denunciava les condicions dels malalts presentats amb el seu historial i sota un número (que es corresponia amb l'explicació del catàleg dels congressistes), eren examinats i interrogats durant hores per centenars de metges, que els demanaven que es gressin o que mostressin les zones afectades (algunes molt íntimes). TILLES, G. "Histoire des Journées Dermatologiques de Paris"... *op. cit.*, p. 730-733.